

Stanisław Gogołowski

ROLA DIALEKTOLOGII W TYPOLOGICZNEJ CHARAKTERYSTYCE
POŁUDNIOWOSŁOWIAŃSKICH SYSTEMÓW GRAMATYCZNYCH

1. Słowiańszczyzna południowa jest obszarem znacznie mniej jednolitym pod względem lingwistycznym niż pozostałe dwie grupy języków słowiańskich. Na fakt stosunkowo znacznego zróżnicowania języków i dialektów omawianej grupy składa się cały szereg wcześniejszych i późniejszych uwarunkowań historycznych. Część różnic dialektalnych między językami przodków dzisiejszych Bułgarów i Macedończyków z jednej, a Serbów, Chorwatów i Słoweńców z drugiej strony wywodzi się z czasów przedhistorycznych. Obie te grupy przestały być wspólnotą językową jeszcze przed opuszczeniem swojej położonej na północ od Karpat praojczyzny, a w wędrówce na południe, ku terenom naddunajskim i dalej aż do morz Adriatyckiego i Egejskiego, szły dwiema różnymi drogami i falami ekspansji¹.

Po osiedleniu się na Półwyspie Bałkańskim i terenach bezpośrednio przylegających od północy² wschodnia część plemion południowosłowiańskich znalazła się w strefie bardzo silnego oddziaływania procesów interferencji języków dość daleko między sobą spokrewnionych, a połączonych wzajemnymi związkami w ramach tzw. bałkańskiej ligi językowej, co spowodowało ważne zmiany w systemach gramatycznych tej części południowej słowiańszczyzny. Wytworzenie się szeregu innowacji strukturalnych zwanych bałkanizmami³ sprawiło, że zawierające je systemy bardziej różnią się

¹ S. B e r n s t e j n, *Očerki sravnitel'noj grammatiki slavjanskich jazykov*, Moskva 1961, s. 82 i n.

² M. id. na terenie Dacji.

³ K. S a n d f e l d, *Linguistique balkanique*, Paris 1930. Nowszą literaturę przedmiotu podaje T. V. C i v' j a n, *Sintaksičeskaja struktura balkanskogo jazykovogo sojuza*, Moskva 1979, s. 3 i n.

typologicznie od systemów gramatycznych języków i dialektów zachodniej części półwyspu niż te ostatnie od wszystkich innych języków słowiańskich - zarówno w grupie wschodniej, jak i zachodniej.

W systemach gramatycznych zachodniej części Półwyspu Bałkańskiego też oczywiście powstawały innowacje o określonym zasięgu terytorialnym, powodujące kształtowanie się nowych izoglos, jednak zjawiska te nie powodowały tam poważniejszych zmian strukturalnych. Inny też był w zachodnich krajach wpływ języków niesłowiańskich na kształt gramatyki miejscowych dialektów: na ogół wpływ ten nie wykraczał poza zapożyczenia słownikowe oraz nieliczne zjawiska natury fonetycznej. Wyjątkowo tylko zdarzały się wypadki przeniesienia do dialektów chorwackich czy słoweńskich - na zwartym obszarze tych języków - określonych niesłowiańskich struktur gramatycznych⁴. Na mniejszą stosunkowo ekspansywność innowacji strukturalnych w południowo-zachodniej części dzisiejszej Jugosławii musiało też mieć wpływ ogromne rozdrobnienie dialektalne i związany z tym duży stopień hermetyczności oddzielnych dialektów i gwar, widoczny szczególnie wyraźnie na obszarze Słowenii, a także pozostająca w przyczynowym związku z tym zjawiskiem skłonność do zachowywania kategorii wyraźnie archaicznych⁵.

2. Najistotniejsza różnica między typami struktury gramatycznej wschodniego i zachodniego bieguna południowej słowiańszczyzny polega na odmiennej organizacji grupy imiennej. Chodzi tu zarówno o podstawowe związki syntagmy z pozostałymi członami wypowiedzenia, jak i o system powiązań między poszczególnymi elementami wewnątrz samej grupy. W słoweńskim zdaniu: *Kadar nemski vojaki so zaslišali strele v hiši Ivana (v Ivanovi hiši), so planili iz gostilne in iz drugih hiš*⁶ funkcje gramatyczne grup imiennych *nemski vojaki* jako podmiotu, *strela* jako dopełnienia bliższego, *v hiši Ivana* a. *v. Ivanovi hiši* oraz *iz gostilne, iz drugih hiš* jako okoliczników wyrażają formalnie przypadki lub połączenia przyimków z przypadkami. Podmiot wyrażony jest mianownikiem, dopełnienie bliższe - biernikiem (*strela* wobec mianownika l. mn. *strela*), zaś

⁴ Patrz. punkt 6 i przypis 11.

⁵ Dualis (punkt 4 i przypis 8), supinum (punkt 10).

⁶ 'Kiedy żołnierze niemieccy usłyszeli strzały w chacie Ivana (w Iwanowej chacie), wypadli z gospody i z innych chat'.

okoliczniki połączeniem przyimka *v* z miejscownikiem lub *za* z dopełniaczem. Połączenia rzeczownika z przydawką w grupach *namaki vojaki, v Ivanovi hiši, is drugih hiš* sygnalizowane są w ramach składni zgody obok rodzaju i liczby tożsamością przypadku wyrazu określającego i określanego, zaś w grupie *v hiši Ivana* określenie posiadacza wyrażone jest dopełniaczem (genetivus possessivus).

W bułgarskim tłumaczeniu tego samego zdania: *Kogato germanskite vojnici duxa izstrelite v kŕštata na Ivan (v Ivanovata kŕšta), iztiŕaŕa ot gostilnicata i ot drugite kŕšti* wszystkie nomina wystąpiły w tym samym przypadku, określanym jako ogólny (bułg. *obŕta padeŕna forma*). Gramatyczne funkcje poszczególnych części zdania wyznacza tu albo sama semantyka tekstu i szyk wyrazów (podmiot *germanskite vojnici* występuje przed dopełnieniem bliższym *izstrelite*), albo użycie odpowiednich przyimków: *v, is* wprowadzają okoliczniki, *na* sygnalizuje przydawkę posiadacza. Ważnym czynnikiem w organizacji grupy imiennej staje się tzw. rodzajnik określony, stawiany z zasady na końcu pierwszego członu syntagmy nacechowanej w ramach kategorii określoności: *germanskite vojnici, Ivanovata kŕšta, drugite kŕšti* - w odpowiednim rodzaju i liczbie.

3. Między dwoma "biegunowymi" typami systemów - z których pierwszy (reprezentowany tutaj przez słoweński język literacki), o dobrze rozwiniętej morfologicznej kategorii przypadku, ma charakter zdecydowanie syntetyczny, tzn. podstawowe funkcje składniowe wyznaczane są w nim za pomocą odpowiednich połączeń integralnych części wyrazu: tematu i końcówki, drugi zaś, prawie pozbawiony przypadków gramatycznych, charakteryzuje się analityzmem, a więc podstawowe funkcje połączeń imiennych wyznacza się w nim za pomocą szyku wyrazów lub luźnych morfemów przyimkowych - rozciąga się obszar o rozległej skali stanów przejściowych. Języki literackie reprezentują tylko niektóre z systemów składających się na tę skalę, natomiast całe bogactwo struktur pośrednich, pozwalających precyzyjnie przedstawić - geograficznie zjawiska - i zarazem dokładnie prześledzić kierunki ewolucji, znajdziemy w dialektach ludowych.

4. Najbardziej syntetyczne są te struktury, w których występuje po sześć odrębnych fleksyjnie przypadków, właściwych⁷ zarów-

⁷ Tzn. bez wołacza.

no w liczbie pojedynczej, jak i w mnogiej⁸. Wprawdzie na całym obszarze słoweńskim i serbskochorwackim spotykamy wspólną końcówkę celownika i miejscownika wszystkich odmian, ale o pełnym synkretyzmie obu tych kategorii nie może być mowy, gdyż różnią się one w niektórych paradygmatach miejscem lub rodzajem akcentu. Taki sześcioczęłowy, maksymalnie fleksyjny typ deklinacji występuje, oprócz słoweńskiego języka literackiego, dialektów słoweńskich i bardzo do nich zbliżonego dialektu kajkawskiego języka serbskochorwackiego, także w dialekcie czakawskim i w części dialektu sztokawskiego tego języka.

5. Na przeważającym terytorium sztokawszczyzny, największego jeśli chodzi o zasięg geograficzny dialektu serbskochorwackiego, spotykamy systemy o zredukowanej liczbie fleksyjnych rozróżnień przypadkowych w liczbie mnogiej. Mamy tam do czynienia z synkretyzmem form pluralu części przypadków zależnych. Może to być stała tożsamość dopełniacza i miejscownika z jednej, a celownika i narzędnika z drugiej strony, jak to jest np. w gwarach Czarnogóry, albo mniej lub więcej regularna tożsamość wszystkich trzech przypadków konkretnych: celownika, narzędnika i miejscownika. Pełne zrównanie tych trzech różnych pierwotnie postaci nastąpiło w gwarach wschodniej Hercegowiny i stąd weszło do języka literackiego, por. np. *Rekao sam to ovim muškarcima i ženama; Rasgovarao sam sa ovim muškarcima i ženama; Ređ je o ovim muškarcima i ženama*⁹. W tych systemach deklinacyjnych, w których proces synkretyzmu wszystkich trzech wymienionych przypadków nie został doprowadzony do końca, możliwe są wyrównania częściowe, przy czym stosunkowo częściej zdarza się pełny synkretyzm celownika i narzędnika¹⁰ niż miejscownika i pozostałych przypadków.

6. W liczbie pojedynczej większość gwar serbskochorwackich zachowuje fleksyjne (lub tylko akcentowo-intonacyjne, gdy chodzi o celownik i miejscownik) rozróżnienia między wszystkimi przypadkami właściwymi. Odstępstwa w tym względzie zdarzają się w gwarach czakawskich i sztokawskich na terenie wybrzeża dalmatyńskie-

⁸ W słoweńskim występuje także liczba podwójna o ograniczonej liczbie rozróżnień przypadkowych.

⁹ 'Powiedziałem to tym mężczyznom i kobietom; Rozmawiałem z tymi mężczyznami i kobietami; Jest mowa o tych mężczyznach i kobietach'.

¹⁰ Zdecydowało tutaj podobieństwo końcówek zawierających -m-.

go, gdzie działały wpływy języków i dialektów romańskich (dalmackiego, weneckiego itp.)¹¹, w dużej części środkowej i wschodniej Serbii (dialekt kosowsko-resawski) i wschodniej Czarnogóry, gdzie sięgały wpływy języków ligi bałkańskiej. Warto tu zaznaczyć, że w odróżnieniu od omówionych wyżej zmian w końcówkach liczby mnogiej, w których decydowały przyczyny wyraźnie fleksyjne (synkretyzm określonych postaci), tutaj powodem przekształceń w systemach są zjawiska z pogranicza semantyki i składni.

W wymienionych gwarach nastąpił zanik formalnego rozróżnienia między przypadkami oznaczającymi miejsce przebywania (gdzie? = przyimek + miejscownik, przyimek + narzędnik) oraz takimi, które wskazują kierunek ruchu (dokąd? = przyimek + biernik). Rozróżnienie takie występuje na całym obszarze języka słoweńskiego i większości terytorium serbskocchorwackiego, por. np. słowen.: *Bił je v vodi* - *Zašel je v vodo*; *Stati pod kapem* - *Priti s dešja pod kap* oraz sch.: *Čekati na ulici* - *Isiti na ulicu*; *Živeti medju tudjim ljudima* - *Pobeći medju tudje ljude*, podobnie jak w innych językach słowiańskich, por. np. pol.: *Kamień w wodsie* - *Kamień w wodę*; *Moknąć pod rynną* - *Z deszczu pod rynną* itp.

W tej części południowych i wschodnich gwar serbskocchorwackich, w których rozróżnienia takiego nie ma, upowszechniły się konstrukcje "dynamiczne", z biernikiem zamiast miejscownika i narzędnika, por. np.: *Rabotam u nivu* (zam. *u nivi*); *Imam sina u kuću* (zam. *u kući*)¹²; *Otkad vi je stoka u brdo* (zam. *u brdu*); *Kad mu nemo ništa pod kapu* (zam. *pod kapom*)¹³.

W niektórych systemach pociąga to za sobą wyparcie obu tych przypadków konkretnych również w połączeniu z takimi przyimkami, które nigdy nie łączyły się z biernikiem, np. *pri*, *sa(s)* - *pri vodu*, *sa kosu sa ključ*¹⁴, i ich usunięcie z systemu w ogóle. Oczywiście dzieje się tak zarówno w liczbie pojedynczej, jak i mnogiej, niezależnie od wcześniejszych zmian, jakie zaszły w tej ostatniej.

¹¹ I. P o p o v i ć, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden 1960, s. 566 i n.

¹² M. P a v l o v i ć, *Govor Janjeva*, Novi Sad 1970, s. 72.

¹³ M. S t e v a n o v i ć, *Istočnocnogorski dijalekat*, Beograd 1940, s. 104.

¹⁴ 'z kosą' a. 'kosą', 'z kluczem' a. 'kluczem'.

7. W części gwar dialektu kosowsko-resawskiego¹⁵ oprócz tendencji do wyeliminowania miejscownika i narzędnika występują też ograniczenia w użyciu dopełniacza, w konstrukcjach przyimkowych zastępowanego biernikiem (*iz voda, od selo*), który to przypadek staje się podstawowym członem wszystkich połączeń przyimkowych (casus praeositionalis), zaś w połączeniach imiennych typu *dzie-oko mojego brata* - celownikiem dzierżawczym: *mojemu bratu dete, mojoj majci sestra* itp.

Tego rodzaju systemy deklinacyjne, posiadające trzy tylko przypadki: mianownik, celownik, biernik - mają już charakter zdecydowanie bałkański i łączą się z centralnymi i zachodnimi gwarami dialektu bałkano-sztokawskiego południowo-wschodniej Serbii.

8. Wschodnia część dialektu bałkano-sztokawskiego¹⁶ od linii Zaječar - Kumanovo na zachodzie po linię bułgarskich miast Belogradčik - Belovica - Kjustendil na wschodzie¹⁷ ma system przypadkowy oparty na dwuczłonowym, binarnym rozróżnieniu mianownika jako przypadku głównego (casus rectus) i biernika jako przypadku zależnego (casus obliquus), pełniącego oprócz swej prymarnej funkcji dopełnienia bliższego (*Imam belotoga konja*) również wszystkie inne funkcje zależnych członów zdania, sygnalizowane z zasady przyimkiem: *Dodje sas belotoga konja; Daj mu seno na belotoga konja; Na belotoga konja grivata* itp.

W systemie tym występuje - podobnie jak na terenie całej Bułgarii i prawie całej¹⁸ Macedonii oraz w bułgarskim i macedońskim języku literackim - rodzajnik określony, umieszczony również na końcu pierwszego członu grupy imiennej: *mojat bel(i) konj - mojeto-ga beloga konja, belata kobila - belutu kobilu*; przy czym rodzajnik w odróżnieniu od większości gwar bułgarskich i macedońskich występuje tu w dwóch odrębnych morfologicznie postaciach: przypadku głównego i zależnego.

9. Prawie wszystkie dialekty bułgarskie na wschód i południowo-wschód od wymienionej (w punkcie 8) linii oraz większość

¹⁵ M. Stevanović, *Djakovački govor*, Belgrad 1950, s. 142 i n.

¹⁶ Zwana przez A. Belicia (*Dijalekti Istočne i Južne Srbije*, Beograd 1905) dialektem timocko-lužnickim.

¹⁷ I. Popović, *op. cit.*, mapa na s. 243.

¹⁸ Na północnych peryferiach Macedonii nie ma rodzajnika.

dialektów macedońskich na południe od Skopia i Kumanowa¹⁹ mają bezprzypadkowe systemy odmiany imion, podobne do tego, jaki występuje w bułgarskim języku literackim (por. punkt 2). Różnice między poszczególnymi systemami dotyczą tylko niektórych klas semantycznych rodzaju męskiego, znacznie rzadziej - żeńskiego i nijakiego²⁰.

10. W zakresie koniugacji ważną cechą południowosłowiańskich systemów gramatycznych, ściśle związaną z opozycją *analizyczny* : *syntetyczny*, jest obecność lub nieobecność form bezokolicznika i supinum. Obie te bezosobowe kategorie werbalne mogą być zastąpione osobowymi postaciami czasownika poprzedzonymi spójnikiem *da*. Na przykład treść serbskochorwackich niezłożonych zdań typu: *Moram urediti ovaj posao*; *Moraš urediti ovaj posao*²¹ można wyrazić za pomocą złożonych zdań dopełnieniowych z dwoma orzeczeniami wyrażającymi tę samą osobę gramatyczną: *Moram da uredim ovaj posao*; *Moraš da urediš ovaj posao* itp. Podobnie słoweńskie zdania z supinum: *Hodil sem pit in pet v gostilno*; *Hodila si pit in pet v gostilno*; *Vedve ste hodili pit in pet v gostilno*²² itp. z powodzeniem mogą być zastąpione złożonymi podrzędnie zdaniami okolicznikowymi celu typu: *Hodil sem da bi pil in pel v gostilno*; *Hodila si da bi pila in pela v gostilno*; *Vedve ste hodili da bi pili in peli...*

11. Analizycznych konstrukcji z *da* używa się z mniejszą lub większą częstotliwością na całym obszarze południowej słowiańszczyzny, natomiast zróżnicowanie geograficzne polega na samym fakcie i zakresie użycia bezosobowych form bezokolicznika i supinum. To ostatnie poza Słowenią występuje tylko w kajkawskim dialekcie języka serbskochorwackiego: *Idemo ga glet* (wobec bezokolicznika *gleti*). Bezokolicznika używa się w Słowenii i na większości obszaru serbskochorwackiego, chociaż nie jednako często. O ile na zachodzie, w Chorwacji występuje on w znaczeniu przedmiotowym: *volim pjevati*; *Nema gdje glave zakloniti* itp. fa-

¹⁹ Obszary na północ od tej linii mają system gramatyczny podobny do bałkano-sztokawskiego.

²⁰ Szczegółowo na ten temat: S. G o g o l e w s k i, *Próba geolingwistycznej interpretacji bałkanizmów w południowosłowiańskich systemach imiennych*, "Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego" XXV, 1979.

²¹ 'Muszę (musisz) załatwić tę sprawę'.

²² 'Chodziłem (chodziłaś, wy dwie chodziłyście) pić i śpiewać do gospody'.

kultatywnie, obocznie z konstrukcją analityczną *volim da pjevum; nema gdje da se zakloni glavu*, obowiązkowo zaś w formach czasu przyszłego²³: *ja ću pjevati, pjevaću*, o tyle na wschodzie, w Serbii, w obu tych zastosowaniach można użyć bezokolicznika lub konstrukcji analitycznej z *da*: *volim pevati* a. *volim da pevam, ja ću pevati* a. *pevaću*, ale także *ja ću da pevam*²⁴. Ten drugi sposób wyrażania futurum przeważa we wschodniej i środkowej części republiki, również w potocznej mowie mieszkańców Belgradu.

W serbskich gwarach na terenie Banatu oraz w dialekcie bałkano-sztokawskim - podobnie jak w bułgarskim i macedońskim - w ogóle nie ma bezokolicznika. W znaczeniu przedmiotowym używa się wyłącznie konstrukcji z *da*: *ne može da pobegne, počeo da spije, sme da mete kuda* itp., zaś czas przyszły wyraża się tam albo przez połączenie odmiennego przez osoby formantu: *ću, ćeš, će...* || *oću, oćeš, oće* ze spójnikiem *da* (*ja ću da idem* || *oću da idem*) albo za pomocą samego wskaźnika *ću* || *oću* ze słowem osobowym (*ja ću vidim* || *oću vidim*), albo wreszcie przez użycie nieodmiennego przez osoby wskaźnika *će* z odpowiednią osobą czasownika (*ja će idem, ti će ideš, on će ide*), zupełnie tak samo jak po macedońsku: *jas ќе odam, ti ќе odiš* czy po bułgarsku: *az šte ida, ti šte ideš...* itp.

12. Jak wynika z powyższego przeglądu wybranych zjawisk gramatycznych, ich zasięgi z zasady nie pokrywają się z granicami państwowymi lub republikańskimi, które określają aktualne obszary użycia narodowych języków literackich: słoweńskiego, serbskochorwackiego, macedońskiego i bułgarskiego.

W północno-zachodniej części Chorwacji rozciąga się obszar dialektu kajkawskiego, bardzo ściśle związanego genetycznie z (również kajkawskim w swojej podstawie dialektalnej) językiem słoweńskim i zawierającego szereg cech - m. in. budowy gramatycznej - tego ostatniego. Ze zjawisk opisanych w niniejszym artykule są to: rozróżnienia formalne wszystkich przypadków liczby pojedynczej i mnogiej²⁵ (występują one również w dialekcie czakawskim i części gwar dialektu sztokawskiego) oraz użycie supinum. Mamy tu więc do czynienia z systemem zdecydowanie syntety-

²³ Tylko w dialekcie kajkawskim futurum tworzy się inaczej.

²⁴ 'Będę śpiewać'.

²⁵ W odróżnieniu od obszaru słoweńskiego brak tu liczby podwójnej.

cznym, charakterystycznym dla północno-zachodniego bieguna południowej słowiańszczyzny.

Wobec bardzo ważnych odrębności budowy systemów gramatycznych większości serbskochorwackiego obszaru językowego i języków bułgarskiego i macedońskiego szczególną pozycję zajmuje dialekt bałkano-sztokawski na terenie południowo-wschodniej Serbii wraz z przygranicznymi obszarami Bułgarii i Macedonii oraz graniczące z nim na zachodzie gwary dialektów sąsiednich. W swej części wschodniej ma on wyraźnie zredukowany, dwuczłonowy system przypadków właściwych oraz postpozytywny rodzajnik określony. Występuje tam również stale inna cecha "analizy" wschodniego bieguna południowej słowiańszczyzny: zupełny brak bezokolicznika.

Ogniwem pośrednim między dialektem bałkano-sztokawskim a resztą serbskochorwackiego obszaru językowego jest dialekt kosowsko-resawski oraz gwary wschodniej Czarnogóry. W tych systemach szereg funkcji składniowych spełniają wprawdzie przypadki, ale wyraźnie widoczna jest tendencja do zaniku części z nich. Nie jest im obcy bezokolicznik, jednak jego użycie jest znacznie bardziej ograniczone niż w centralnych i zachodnich gwarach sztokawskich oraz w dialektach czakawskim i kajkawskim.

Naturalne granice, wyznaczające odrębne typy struktur gramatycznych, nie przebiegają między obszarami języków literackich, lecz poza nimi - oddzielają dialekty i gwary jednych języków i łączą je z innymi. Pełnego opisu południowosłowiańskich systemów gramatycznych, uwzględniającego całe bogactwo zróżnicowanych form i funkcji, należy poszukiwać w opracowaniach dialektologicznych.

Uniwersytet Łódzki

Stanisław Gogolewski

THE ROLE OF DIALECTOLOGY IN THE TYPOLOGICAL DESCRIPTION
OF SOUTHERN SLAVONIC GRAMMATICAL SYSTEMS

Southern Slavonic languages are more grammatically differentiated than other Slavonic groups. At the South-Western extreme of their linguistic area (Slovenia, the Kaykavian dialects in Croatia) certain archaic forms, unknown

in other Slavonic languages and dialects, have been preserved. On the other hand the South-Eastern extreme (Bulgaria, Macedonia, South-Eastern Serbia) is characterized by a number of important grammatical innovations of the Balkan type.

The author's intention was to present a chain of intermediary systems constituting subsequent transitional stages between the said extremes. The frontiers between individual structure types do not coincide with the extents of literary languages. The localization of these frontiers may be determined only on the basis of dialectological studies.